

УДК 376.03- 124.06

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2024.5.3>

Олена ПРОСКУРНЯК

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти, Муніципальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, провулок Руставелі, 7, м. Харків, Україна, 61000

ORCID: 0000-0002-8909-3834

Бібліографічний опис статті: Проскурняк, О. (2024). Розвиток дошкільників з порушеннями інтелекту: комунікативний аспект. *Acta Paedagogica Volynienses*, 5, 19–25, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.5.3>

**РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ:
КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ**

У статті розглянуто особливості комунікативної діяльності дошкільників в онтогенезі та при розумовому дизонтогенезі. Визначено, що передумовами комунікативного розвитку є становлення самосвідомості, потреби у спілкуванні, нових його видів, зокрема позаситуативно-особистісних. Ґрунтуючись на дослідженнях науковців, зазначено, що до критеріїв розвитку комунікативно-мовленнєвих здібностей у дітей дошкільного віку належать: стабільність мотивації до спілкування з дорослими та ровесниками; ініціативність під час взаємодії; здатність до самостійного встановлення контактів; активна участь у взаємодії з оточенням; здатність до глибокого особистісного сприйняття змісту розмови; емоційно-оцінне ставлення до спілкування. Визначено специфічні риси розвитку комунікативної діяльності дошкільників з порушеннями інтелекту: специфічна особливість міжособистісних контактів дітей з порушеннями інтелекту полягає у їх нестандартності та нерегламентованості. Неузгодженість комунікативних дій часто породжує конфлікти, протести. Описано форми спілкування у дітей дошкільного віку: емоційно-практичне та ситуативно-ділове. Зазначено, що у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку потреба в комунікації повністю збережена, але недорозвинуті тонкі аспекти способів комунікації. Психологічний розвиток дітей з порушеннями інтелектуального розвитку має певні особливості, зумовлені своєрідністю перебігу психічних процесів. Уповільнений перебіг розумових процесів позначається на розвитку мовлення. Розмовно-побутове мовлення розвинуто слабо, що обмежує участь дитини в бесідах, у спілкуванні. Підкреслено, що розвиток комунікативних умінь вихованців з порушеннями інтелектуального розвитку відбувається через мовленнєву діяльність, сприймання мовлення і говоріння, важливо створити необхідні умови для успішного протікання мовленнєвої діяльності вихованців, для їхнього спілкування. Окреслено, що формування повноцінного мовлення забезпечується такими умовами, як наявність змісту висловлювання та потреби у спілкуванні, комунікації, наявність внутрішнього стимулу до мовлення, бажання сказати щось своє; забезпечення дитячих висловлювань необхідними мовними засобами.

Ключові слова: спілкування, комунікативна діяльність, порушення інтелекту, розумовий дизонтогенез, дошкільники, розвиток.

Олена PROSKURNIAK

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council, Rustaveli Lane, 7, Kharkiv, Ukraine, 6100

ORCID: 0000-0002-8909-3834

To cite this article: Proskurniak, O. (2024). Rozvytok doshkilnykiv z porushenniamy intelektu: komunikatyvnyi aspekt [Development of preschoolers with intellectual disabilities: the communicative aspect]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 5, 19–25, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.5.3>

**DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES:
THE COMMUNICATIVE ASPECT**

The article examines the features of communicative activity in preschoolers during ontogenesis and in cases of intellectual developmental disorders. It identifies that the prerequisites for communicative development include the formation of self-awareness, the need for communication, and new forms of interaction, particularly those that

are extra-situational and personal. Based on research by scholars, it is noted that the criteria for the development of communicative and speech abilities in preschoolers include: the stability of motivation for interaction with adults and peers; initiative in interactions; the ability to independently establish contacts; active participation in interactions with the environment; the ability to deeply perceive the content of conversations on a personal level; and an emotional-evaluative attitude toward communication.

Specific traits of communicative activity development in preschoolers with intellectual disabilities are highlighted. A unique feature of interpersonal contacts among children with intellectual disabilities lies in their irregularity and unconventionality. The lack of coordination in communicative actions often leads to conflicts and protests. The forms of communication among preschoolers are described as emotional-practical and situational-businesslike.

It is emphasized that children with intellectual disabilities retain the need for communication entirely, but the finer aspects of communication methods are underdeveloped. The psychological development of these children exhibits certain characteristics influenced by the peculiarities of their mental processes. The slower progression of cognitive processes affects speech development. Everyday conversational speech is poorly developed, which limits the child's participation in discussions and communication.

It is underlined that the development of communication skills in children with intellectual disabilities occurs through speech activities, speech perception, and speaking. Creating the necessary conditions for successful speech activities and communication is crucial for these children. The formation of full-fledged speech is ensured by conditions such as having content to express, a need for communication, an internal stimulus to speak, a desire to convey one's own ideas, and the provision of necessary linguistic tools for children's expressions.

Key words: communication, communicative activity, intellectual disabilities, intellectual developmental disorders, preschoolers, development.

Актуальність проблеми. Становлення людини як особистості з індивідуальним, тільки їй притаманним світоглядом, відбувається в конкретно-історичних умовах суспільного життя. На процес формування комунікативних умінь впливають різні види діяльності, особливо ж, спілкування. Повноцінне спілкування з оточуючими сприяє швидкому становленню дитини, ефективному засвоєнню нею суспільно-історичного досвіду. Причому, що ширшим буде коло спілкування, то багатшою, різноплановішою формуватиметься особистість. На сьогоднішній день, по всьому світу, в Україні зокрема, досить актуальним є процес упровадження в освітній простір інклюзивного навчання, адже кожна дитина з особливими потребами, має право на отримання якісної освіти. Однак відомо, що основною проблемою, з якою стикаються діти з порушеннями інтелекту – це труднощі у формуванні комунікативних якостей та комунікативних взаємодій між однолітками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато років проблема комунікативної діяльності та розвиток комунікативних якостей привертала увагу таких дослідників: Bazima, 2019; Boriak, 2021; Verzhivkhovska 2009; Gavrilyuk, 2023; Globa, 2013, Kompanets, 2004; Martynenko, 2017; Panchenko, 2011; Omelchenko, 2020; Tomaschuk, 2023; Sinyova, 2007; Khvorova, 2023; Shevtsova, 2013 та ін. Всі вищевказані дослідники вивчали розвиток та комунікативну діяльність дітей з різних нозологій. Водночас не втрачає актуальності

питання розвитку комунікативної сфери дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту.

Теоретичні основи дослідження склали: положення дефектологічної науки про структуру порушення Sinyov, 2007; Sobotovych, 2015; основні положення теорії корекційного навчання та виховання Bondar 2004; Gavrilov, 1998; Degtyarenko, 2008; Dmitrieva, 2009; Kuzava, 2020; Fomichova, 1998; Shevtsov, 2013; M. Sheremet, 1997 та ін.; теорії комунікативно-мовленнєвого розвитку Bazima, 2019; Boriak, 2021; Martynenko, 2017; Omelchenko, 2020.

Спеціальні психолого-педагогічні дослідження доводять (Kireieva, 2017; Pirozhenko, 2010), що дошкільний вік – це роки, коли соціальна обдарованість і комунікативні здібності, за сприятливих, умов починають активно проявлятися й розвиватися.

Мета дослідження: проаналізувати комунікативний аспект розвитку дошкільників з порушеннями інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумовами комунікативного розвитку є становлення самосвідомості, потреби у спілкуванні, нових його видів, зокрема позаситуативно-особистісних, удосконалення пізнавальних процесів, соціальної перцепції як значущої складової соціальних здібностей.

З метою формування навичок позитивного спілкування в системі «дитина–дитина», дітей залучають до спільної діяльності. Для цього забезпечують внутрішні та зовнішні чинники, які активізують міжособистісне спілкування.

До внутрішніх чинників вчені (Boriak, 2021; Martynenko, 2017; Omelchenko, 2020) відносять вдосконалення мовлення дітей як важливий засіб спілкування, актуальність комунікативної потреби кожного учасника взаємодії. Зовнішніми чинниками спілкування є створення в групі особистісно розвивального мовленнєвого середовища, яке сприяє активній взаємодії між дітьми.

Особливу важливість проблема сформованості комунікативної сфери набуває в теперішній час, коли моральний і комунікативний розвиток дітей викликає серйозну тривогу. Дитина, яка мало спілкується з однолітками і не приймається ними через невміння організувати спілкування, бути цікавою для оточуючих, вона відчуває себе ображеною та відкинутою іншими, що може призвести до емоційного неблагополуччя: зниження самооцінки, зростання боязливості в соціальних контактах, замкнутості, формування тривожності, або навпаки, до надмірної агресивності у поведінці. У всіх випадках така дитина зосереджена на своєму «Я», яке замкнено на своїх недоліках.

Спеціальні дослідження (Kuzava, 2021; Martynenko, 2017; Pirozhenko, 2010) доводять, що дошкільний вік – це роки, коли комунікативні здібності, за сприятливих умов починають активно виявлятися й розвиватися та відбувається формування комунікативної компетентності.

О. Kornyaka, 2006 під комунікативною компетентністю розуміє сформованість відповідних навичок та вмінь (як й інші учні-психологи) і зауважує, що вона залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, її мотиваційних характеристик, що позначається на особливостях комунікативної активності суб'єкта.

У дошкільні роки відбуваються суттєві зміни в емоційній сфері: розвиваються соціальні емоції та почуття, з'являється емоційне захоплення і пов'язана з ним діяльність емоційної уяви.

На думку дослідників (Martynenko, 2017, Pirozhenko, 2010), до критеріїв розвитку комунікативно-мовленнєвих здібностей у дітей дошкільного віку належать:

- стабільність мотивації до спілкування з дорослими та ровесниками;
- ініціативність під час взаємодії;

- здатність до самостійного встановлення контактів;

- активна участь у взаємодії з оточенням;
- здатність до глибокого особистісного сприйняття змісту розмови;

- емоційно-оцінне ставлення до спілкування.

Також важливі мовленнєві навички, зокрема побудова висловлювань у формі діалогу та монологу, з урахуванням особливостей співрозмовника.

Науковці (Martynenko, 2017; Pirozhenko, 2010) зазначають, що спілкування дошкільників з однолітками має суттєві відмінності від їхньої взаємодії з дорослими.

Перша і найбільш важлива відмінна риса полягає у великій різноманітності комунікативних дій і надзвичайно широкому їх діапазоні. Комунікативну діяльність можна розглядати як особливий вид діяльності, що має свій предмет, мотиви, мету. Мета відіграє визначальну роль у комунікативній діяльності (Omelchenko, 2020), її загальна спрямованість – вирішення специфічного (комунікативного завдання), що є метою в певних умовах. Визначають зовнішні умови, які не залежать від суб'єкта (оточуюче середовище тощо) та внутрішні (комплекс суб'єктивних факторів). Змінення умов, в яких формується мета комунікативної діяльності, певною мірою впливає на процес визначення цілей у комунікативно-мовленнєвій взаємодії.

У спілкуванні дошкільників з порушеннями інтелекту із однолітками можна помітити безліч дій і звернень, які практично не зустрічаються в контактах з дорослими. Дитина сперечається з однолітком, нав'язує свою волю, заспокоює, вимагає, наказує, обманує, жаліє. Саме в спілкуванні з іншими дітьми вперше з'являються такі складні форми поведінки, як удавання, прагнення зробити вигляд, висловити образ, фантазування.

Настільки широкий діапазон дитячих контактів визначається більшою різноманітністю комунікативних завдань які вирішуються в цьому спілкуванні. Якщо дорослий залишається для дитини до кінця дошкільного віку переважно джерелом оцінки, нової інформації та зразком діяльності, то стосовно однолітків уже з трьох-чотирирічного віку дитина вирішує значно ширший спектр комунікативних завдань: тут і керування діями партнера, і контроль за їх

виконанням, і оцінка конкретних поведінкових актів, і спільна гра, і нав'язування власних зразків, і постійне порівняння з собою. Така різноманітність комунікативних завдань вимагає освоєння широкого спектру відповідних дій.

Важлива риса спілкування дошкільника з порушеним інтелектом полягає у його емоційній насиченості. Підвищена емоційність дошкільнят як з нормотиповим розвитком, так із порушеннями інтелекту відрізняє їх від взаємодії з дорослими. Дії, адресовані однолітку, характеризуються значно вищою афективною спрямованістю. У спілкуванні з однолітками у дитини дошкільного віку спостерігається більше експресивно-мімічних проявів, що виражають найрізноманітніші емоційні стани від лютого обурення до бурхливої радості, від ніжності та співчуття до гніву.

Потужна емоційна насиченість контактів дошкільнят з порушеним інтелектом пов'язана з тим, що починаючи з чотирирічного віку, для них одноліток стає більш привабливим партнером по спілкуванню. Значущість спілкування, яка виражає ступінь напруженості потреби в спілкуванні та міру спрямованості до партнера, є значно вищою у сфері взаємодії з однолітком, ніж із дорослим (Pyrozhenko, 2010).

Специфічна особливість міжособистісних контактів дітей з порушеннями інтелекту полягає у їх нестандартності та нерегламентованості. Якщо в спілкуванні з дорослим навіть діти з порушеннями інтелекту не завжди дотримуються дотримуються певних загальноприйнятих норм поведінки, а під час взаємодії із однолітком дошкільники з порушеннями інтелекту використовують найнесподіваніші дії і рухи. Цим рухам властива особлива розкутість, не нормованість, не заданість ніякими зразками: діти стрибають, кривляються, передражнюють один одного. Подібна свобода дозволяє припустити, що товариство однолітків допомагає дитині виявити своє самобутнє начало. Якщо дорослий несе для дитини культурно нормовані зразки поведінки, то одноліток створює умови для індивідуальних, ненормованих, вільних виявів. Відомо, що з віком контакти дітей дедалі більше підкоряються загальноприйнятим правилам поведінки. Однак не регламентованість і розкутість спілкування, використання непередбачуваних і нестандартних засобів залишаються відмінною рисою дитячого спіл-

кування до кінця дошкільного віку як у дітей з нормотиповим так і порушеним розвитком.

Слід зазначити, що чутливість до впливів партнера є істотно меншою в сфері спілкування з іншими дітьми, ніж з дорослим. Така неузгодженість комунікативних дій часто породжує конфлікти, протести, образи серед дітей з порушеним інтелектом.

Перераховані особливості відображають специфіку дитячих контактів дітей з порушеннями інтелекту, а особливо старшого дошкільного віку. Однак зміст спілкування істотно змінюється від трьох до шести-семи років.

Упродовж дошкільного дитинства спілкування дітей істотно змінюється за всіма параметрами: змінюються зміст потреби мотиви та засоби спілкування (Martynenko, 2017). Ці зміни можуть відбуватися плавно, поступово, проте в них спостерігаються якісні зрушення, ніби переломи. Від двох до семи років відзначається два таких переломи, перший відбувається приблизно в чотири роки, другий – близько шести років. Перший перелом зовні виявляється в різкому зростанні значущості інших дітей в житті дитини. Якщо до моменту свого виникнення і протягом одного-двох років після цього потреба в спілкуванні з однолітком посідає досить скромне місце (дитині двох-трьох років набагато важливіше спілкуватися з дорослим і грати з іграшками), то у чотирирічних дітей ця потреба виходить на перше місце. Тепер вони починають явно віддавати перевагу товариству інших дітей, а не дорослого чи усамітненій грі.

Другий перелом зовні виражений менш чітко, однак він не менш важливий. Він пов'язаний з появою виборчих уподобань, дружби і з виникненням більш стійких і глибоких стосунків між дітьми.

Ці переломні моменти можна розглядати як часові межі трьох етапів в розвитку спілкування дітей. Ці етапи, за аналогією зі сферою спілкування з дорослим, були названі формами спілкування дошкільників з однолітками.

Перша форма – емоційно-практичне спілкування з однолітками (другий – четвертий роки життя). Потреба в спілкуванні з однолітками у дітей з порушеннями інтелекту формується значно пізніше. На другому році у дітей спостерігається слабкий інтерес до іншої дитини, але до кінця другого року з'являється прагнення привернути увагу однолітка до себе.

Особливе місце в такій взаємодії посідає наслідування (Pyrozhenko, 2010). Діти при нормотиповому розвитку та розумовому дизонтогенезі ніби «заражають» одне одного однаковими рухами, спільним настроєм і через це відчують взаємну спільність. Наслідуючи однолітка, дитина привертає до себе його увагу та завойовує прихильність. У таких наслідувальних діях малюки не обмежуються ніякими нормами; перекидаються, кривляються. Причому всі ці наслідувальні дії часто супроводжуються яскравими емоціями. Така взаємодія надає дитині дошкільного віку з порушеним інтелектом відчуття своєї подібності до інших. Отримуючи від однолітка відповідну реакцію і підтримку, дитина отримує поштовх до ініціативних дій.

Науковці (Bazima, 2019); Martynenko, 2017), з'ясували, що в дошкільному віці зміст потреби в спілкуванні зберігається в тому вигляді, в якому воно склалося до кінця раннього віку: дитина чекає від однолітка співучасті в своїх забавах і прагне самовираження, їй необхідно і достатньо, щоб одноліток приєднався до її пустоців і, діючи з ним разом або почергово, підтримував і посилював загальні веселощі. Кожен учасник такого емоційно-практичного спілкування переймається насамперед тим, щоб привернути увагу до себе і отримати емоційний відгук партнера. Через однолітка діти сприймають лише ставлення до себе, а його самого (його дії, бажання, настрою), як правило, не помічають. Інша дитина є для них ніби дзеркалом, в якому вони бачать тільки себе.

Емоційно-практичне спілкування вкрай ситуативне як за своїм змістом, так і за використуваними в ньому засобами. Воно цілком залежить від конкретної ситуації, в якій відбувається взаємодія, і від практичних дій партнера. Характерно, що введення до ситуації спілкування привабливого для дітей предмета може зруйнувати їхню взаємодію; вони перемикають увагу з однолітка на предмет або ж б'ються через нього. На цьому етапі спілкування дітей ще не пов'язане з їх предметними діями і є від них відокремленим. Основні засоби спілкування – локомоції або експресивно-виразні рухи. Після трьох років спілкування дедалі більше опосередковується мовленням, однак дитяче мовлення залишається вкрай ситуативним і може бути засобом спілкування тільки за умови наявності зорового контакту та виразних рухів.

Наступна форма спілкування однолітків – ситуативно-ділова. Вона складається приблизно з чотирьох років і до шестирічного віку. Після чотирьох років у дітей певним чином одноліток за своєю привабливістю починає обганяти дорослого і посідати все більше і більше місця в житті. Нагадаємо, що цей вік є періодом розквіту рольової гри. Сюжетно-рольова гра стає колективною – діти з нормотиповим розвитком воліють грати разом, а не поодиноці, у той же час діти з порушеним інтелектом можуть не відчувати цього бажання.

Якщо діти включаються у спільну ігрову діяльність, то постійно відбувається перехід з одного рівня на інший залежно від того, у яку гру грають діти.

Однак, співробітництво слід відрізнити від співучасті. Під час емоційно-практичного спілкування діти діяли поруч, однаково, але не разом, їм важливо було отримати увагу та співучасть однолітка. Під час ситуативно-ділового спілкування діти бувають зайняті загальною справою, вони мусять узгоджувати свої дії і враховувати активність партнера для досягнення загального результату. Такого роду взаємодію і було названо співпрацею. Варто зазначити, що потреба в співробітництві робиться головною для спілкування дітей цього віку (Omelchenko, 2020).

Отже, спілкування з однолітками та дорослими в дошкільному віці є головною умовою розвитку комунікативних вмінь. Під час спілкування діти з порушеннями інтелекту розвиваються, отримують нові емоції, становляться більш розкутими. Комунікативні вміння проявляються через спілкування у багатьох видах діяльності таких, як рольові ігри чи співпраця.

Більшість дослідників схильні вважати (Martynenko, 2017; Korniyaka, 2006), що комунікативні вміння є складним системно-інтегративним поняттям, яке відбиває здатність індивіда до здійснення комунікативної діяльності, спроможності сприймати та породжувати цілісні мовленнєві висловлювання (тексти) відповідно до конкретної ситуації спілкування і має творчий характер.

Отже, під комунікативними вміннями ми розуміємо мовленнєві дії, що реалізуються на основі мовних знань і усвідомленого варіювання під час вибору та поєднання мовленнєвих навичок залежно від мети, ситуації, спілкування і співрозмовника, з яким відбувається комунікація.

У дітей порушеннями інтелекту формування комунікативних умінь відбувається значно повільніше, ніж у нормі, та спотворено, що зумовлене розладами онтогенетичних складових розвитку дитини, які виражаються в недорозвиненні всіх компонентів мовленнєвої діяльності, що призводить до складнощів формування комунікативної компетентності.

Водночас можна констатувати, що у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку потреба в комунікації повністю збережена, але недорозвинуті тонкі аспекти способів комунікації. Психологічний розвиток дітей з порушеннями інтелектуального розвитку має певні особливості, зумовлені своєрідністю перебігу психічних процесів. Уповільнений перебіг розумових процесів позначається на розвитку мовлення. Розмовно-побутове мовлення розвинуто слабо, що обмежує участь дитини в бесідах, у спілкуванні. Недоліки мовлення негативно впливають на деякі сторони особистості дитини з порушеннями інтелектуального розвитку. Вони виявляють мовленнєву замкнутість. Бувають випадки, коли небажання говорити доходять до мовного негативізму. Основною причиною мовленнєвої замкнутості дітей з порушеннями інтелекту є бідність внутрішніх ресурсів мовлення, відсутність відповідних уявлень і образів про предмети і явища навколишньої дійсності, порушення мотивації мовлення.

Науковці (Kireieva, 2017; Pirozhenko, 2010) водночас відзначають великий потенціал ігрової діяльності, як найбільш притаманної дошкільному вікові й найефективнішої в системній корекційно-відновлювальній роботі з дітьми.

Зважаючи на те, що розвиток комунікативних умінь вихованців з порушеннями інтелектуального розвитку відбувається через мовленнєву діяльність, сприймання мовлення і говоріння, важливо створити необхідні умови для успішного протікання мовленнєвої діяльності вихованців, для їхнього спілкування, висловлювання своїх думок. Формування повноцінного мовлення забезпечується такими умовами, як наявність змісту висловлювання та потреби у спілкуванні, комунікації, наявність внутрішнього стимулу до мовлення, бажання сказати щось своє; забезпечення дитячих висловлювань необхідними мовними засобами. Робота з розвитку мовлення у дошкільників з порушеннями інтелекту – складний і багатоплановий процес. Успішне її виконання потребує значних зусиль як з боку педагогів, так і з боку дітей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна зробити висновок про те, що діти старшого дошкільного віку з порушеннями інтелекту мають цілу низку характерних пізнавальних особливостей і порушень мовлення, котрі мають системний негативний вплив на процес їх комунікативної діяльності, суттєво ускладнюючи всі аспекти комунікації й вимагаючи спеціально організованої педагогічної роботи, спрямованої на корекційно-розвивальний вплив на мовленнєво-комунікативну діяльність означеного контингенту дошкільників.

Перспективою подальшого дослідження є розробка програми, спрямованої на оптимізацію формування комунікативних умінь дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту з урахування сьогоденних реалій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боряк О. В. Методика логопедичного обстеження розумово відсталих дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку / за заг. ред.: Т. М. Дегтяренко. Суми: ВВП «Мрія», 2015. С. 133–152.
2. Кіреєва О. О. Мовленнєво-ігрова діяльність як ефективний засіб розвитку зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку. *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали Х міжнар. наук.-практ. конф., 17 травня, 2017 р. Рівне, 2017. С. 66–68.
3. Корніяк О.М. Психологія комунікативної культури школяра: монографія. К., 2006. 306 с.
4. Кузава І. Б. Інклюзивна освіта дітей дошкільного віку: монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. 345 с.
5. Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2017. 500 с.
6. Омельченко І. М. Технологія формування спілкування дітей із затримкою психічного розвитку : навч.-метод. посіб. Полтава : Техсервіс, 2017. 133 с.
7. Піроженко Т.О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 152 с.

REFERENCES:

1. Boriak O. V. (2015) *Metodyka lohopedychnoho obstezhennia rozumovo vidstalykh ditei starshoho doshkilnoho ta molodshoho shkilnoho viku* [The Methodology of Speech Therapy Examination of Mentally Retarded Children of Senior Preschool and Early School Age] / general ed.: T. M. Dekhtyarenko. Sumy: Mriia. 152 p.
2. Kirieieva O. O. (2017) *Movlennievo-ihrova diialnist yak efektyvnyi zasib rozvytku zviaznoho movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku*. Proceedings of the Speech and Play Activity as an Effective Means of Developing Coherent Speech in Senior Preschool Children. Science, Education, Society through the Eyes of Youth: materials of the 10th International Scientific and Practical Conference, May 17, 2017, Rivne. Pp. 66–68. (in Ukrainian)
3. Kornyiaka O.M. (2006) *Psykhohihiia komunikatyvnoi kultury shkoliara: monohrafiia* [Psychology of the Communicative Culture of a Schoolchild: monograph]. Kyiv (in Ukrainian)
4. Kuzava I. B. (2020). *Inkliuzyvna osvita ditei doshkilnoho viku: monohrafiia*. [Inclusive Education for Preschool Children: monograph] Lutsk: Ivaniuk V. (in Ukrainian)
5. Martynenko I. V. (2016) *Osoblyvosti komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnymy porushenniamy movlennia* [Features of Communicative Activity in Senior Preschool Children with Systemic Speech Disorders] Kyiv: DIA. (in Ukrainian)
6. Omelchenko I. M. (2017) *Tekhnolohiia formuvannia spilkuvannia ditei iz zatrymkoiu psikhichnoho rozvytku : navch.-metod. posib* [Technology of Forming Communication Skills in Children with Delayed Mental Development: teaching and methodological guide] Poltava: Tekhservis. (in Ukrainian)
7. Pirozhenko T.O. (2010) *Komunikatyvno-movlennievyi rozvytok doshkilnyka* [Communicative and Speech Development of a Preschooler] Ternopil: Mandrivets. (in Ukrainian)